

GRÓH GÁSPÁR

Az egész Szabó Dezsőért

zabó Dezső életműve nem kap jelentős szerepet a mai „irodalmi kánon”-ban, vagyis nincs a teljesítménye és még inkább a fontossága szerint neki járó helyen a szakma és a közönség által hitelesített értékrendben. (Ennek ezernyi oka van, melyek közül néhányat érinteni fogunk, de nagy többségükről és rendszerükről itt nincs alkalom beszélni.) Azt tapasztalhatjuk, hogy többnyire halovány ismeretekre épülő, de nagyon határozottan képviselt elképzelések élnek róla, melyek inkább legendákon, hiedelmeken és érzelmeken, mintsem olvasmányélményeken alapulnak. Előjáróban szólnunk kell valamit róluk, hiszen a közforgalomba került Szabó Dezső képek pontatlanok, nem alkalmasak az alkotó igazi arcának megismerésére, és – mert nem vagy tévesen jelölik ki helyét az irodalmi folyamatok rendszerében – nemcsak az ő alkotásairól, működéseiről nem adnak megfelelő tájékoztatást, hanem azokról a folyamatokról való ismereteket is csorbítják, melyekkel kapcsolatba került. Így leginkább a harmadik út, a népi mozgalom, a (hol zsidó-, hol németellenes) fajvédő radikalizmus gondolatiságával kapcsolatosan kerül említésre, nem pedig a *Nyugattal* vagy az avantgárdal, holott ezek történetének is meghatározó szereplője. Éppen ezért ő is valamiképpen indikátor szerepű alkotó: említésének, beállításának elemzése messzemenően alkalmas arra, hogy valamely (irodalom)történeti, esztétikai összefoglalás szellemiségének természetéről gyorsan megalapozott véleményt alkossunk.

Ma valahogy úgy állunk, hogy van két fél Szabó Dezső portrénk, amelyeknek összeillesztése lehetetlen. Ismeretes, hogy minden arc aszimmetrikus, két fele határozottan különbözhet. De arcél csak egy van, s valóban, a Szabó Dezsőről készült eltérő ábrázolásokból elősejtlő profil fő vonásaiban megegyezik, mert az, akár jobbról, akár balról szemléli valaki, nem különbözik. Az utókor tehát két Szabó Dezsőt ismer (ami nem csoda, mert a kortársak megítélésében is két Szabó Dezsővel találkozhattunk). Az egyik felfuvalkodott, gyűlölködő, a fajiság hangsúlyozásával Ady örökét meghamisító, antiszemita hecceket gerjesztő, zavaros fejű fél- (vagy háromnegyed-)náci, vagy, ahogyan a hatvanas évekbeli hivatalos monográfusa írta, a jobboldali radikalizmus írója.

A másik: a magyar sors legmélyebb mélységeit kifejező próféta, aki egy nemzedék figyelmét fordította a magyar sorskérdések felé, aki példátlan érzelmi hatással hívta fel a húszas évek közepétől az értelmiségi ifjúság figyelmét a hivatalos politika nemzetellenességére, az erősödő német befolyás és orientáció fenyegetésére. Ez a Szabó Dezső minden lehetséges fórumon fölhívta a figyelmet arra, hogy az antiszemitizmus nem más, mint a leglényegesebb problémákról való figyelemelterelés, mely mögött a germán érdek zavartalanul foglalhatja el az ország sorsáról döntő hatalmi pozíciókat. És ő volt az, aki kimondta, hogy a keresztény kurzus politikusai szemforgató ájtatossággal tagadnak meg minden keresztény értéket. Ez az író a népi mozgalmat előlegezve harcolt a magyar paraszt (melyet az egyetlen igazi történelmi osztályként magával a magyarsággal tartott azonosnak) érdekeiért, a nagybirtokrendszer fölszámolásáért, az általános és titkos választójogért, a parasztság szellemi fölemelkedésével megvalósuló polgárosodásért, a magyar élet egészét újraformáló demokratikus átalakulásért. Ebben az új reformkorban mindazok

[*Műhely*]

a kérdések választ kaptak és megoldást nyertek volna, amelyek ügyében az 1867 utáni politika éppen olyan bűnököt követett el, mint a forradalmak és az ellenforradalom, illetve a keresztény kurzus.

Mindez a történelemépítés sajátos magyar modelljét, egy sajátosan magyar harmadik utat jelenthetett volna.

Nos, ezen olvasatok alapján Szabó Dezsőt (illetve életművét) gyűlölni és érte rajongani szokás. Ő maga is akarta ezt: de indulása idestova egy évszázada váltott ki szenvedélyeket, és halála óta is több mint hat évtized telt el. Ez nemcsak időbeli távolság: a (magyar) világ azóta többször is változott, s egészében átalakult. Ezért szinte mindaz, aminek ügyében drámai izzású harcokat, lázasan szenvedélyes csatákat folytatott, túlhaladottnak tűnhet. És mégis, nem egy művét olvasva jelenvalónak és egzisztenciális jelentőségűnek érezhetjük kérdésfelvetéseit.

Mindenekelőtt a magyarság sorsát illetően. Szabó Dezső a magyarságot „Európa balekjának” tartja (megjegyzem, hogy a kifejezést már Mikszáth is használta), kétségbeesve látja a világ erőinek való kiszolgáltatottságát és azt, ahogy bénultan veszi tudomásul azt, amit végzetnek tart, holott el is háríthatná. Azután, aktuálisan, nem kevés személyes sértettséggel nemzeti sorskérdésként mutatja be a magyar társadalom kulcspozícióinak a stréber törtéteők általi megszállását (csöppet sem mellékesen ezt elsősorban különféle asszimilánssok hatalomátvételének tekinti). És látja, hogy a magyar politika is ezeknek az erőknek s a nemzet sorsa iránt közömbös arisztokráciának és klérusnak az érdekei szerint működik. Így pedig a politika, aminek a nemzeti közösség legmagasabb rendű, legkomplexebb, legfelelősebb akarat-megnyilvánulásának kellene lennie, akarnokok, hatalommániás, korrupt senkiháziak szabályozatlan vadászterülete.

A két kép élesen szemben áll egymással, de valamiben megegyezik: az író mint ideológust, mint politikai szereplőt értelmezik, és eközben homályba vész, hogy itt egy íróról van szó. Még akkor is, ha ő maga úgy gondolja, hogy íróként is társadalmi küldetést teljesít.

Am annak ellenére, hogy nemcsak egy terjedelmes, színes, érdekes, több elemében kiemelkedő színvonalú életmű maradt utána, amely ma is komoly érzelmi-szellemi hullámzást képes olvasóiban kiváltani, mindez nem kap az elmélyült elemzésekhez szükséges figyelmet. Igaz, a mai szellemi élet általában véve tartózkodik a történelmi kérdésektől, irtózik attól, hogy azokat a maguk teljességében próbálja vizsgálni (helyette ideológiai divatok téziseit kéri számon azokon, akik ezekről mit sem tudhattak). És mert belsőleg bizonytalan, arra végképp nem akar vállalkozni, hogy valamit a mérlegre tegyen, hiszen maga a mérleg és a mérlegelés éppenséggel a leggyűlöletesebb fogalmak számára. Így Szabó Dezső különös életútja, kora, személyes sorsa, belső természete szerint is szaggatott életműve, melynek értelmezéséhez folyamatos mérlegelésre volna szükség, valamiként kínosnak számít, és ezért nem sok figyelemben részesül. (Nem mintha bármikor korábban igazi figyelmet kapott volna.)

Szabó Dezső olyan író volt, akit életének egyes szakaszaiban szinte bulvárhőssé vált, akit különöse, extrémításai és az intellektuális önsorsrontás nagy alakításai predesztináltak arra, hogy valamiféle belső száműzetésbe vonuljon. Ami persze a külső megítélésében fontos körök egy része számára is roppant kényelmes, ezért pártolendő megoldás volt. Halála után pedig olyan korszak következett, amely – tekintve, hogy az író sok fontos fölvetése az új rezsim szemében tabutémának minősült, illetve olyannak, amelyet csak bizonyosfajta szemlélettel, a hivatalos ideológia által monopolizált szemlélettel volt szabad megközelíteni. Így gyakorlatilag sikerült elzárni az utókor nyilvánossága elől is. És addigra, mire mindaz újra megjelenhetett, ami neki az *életet* és az irodalmat (hogy egyik lapja címére utaljak) jelentette, már csak kevesek számára volt fontos. Közben pedig eltávozott

az a generáció, amelyiknek még személyes élményei voltak róla, akiknek életébe közvetlenül beleszólt.

Az én korosztályom még azoktól értesülhetett, ha értesült, erről a kivételes életműről, akiknek alapélményei közé tartozott hatása. Én is apámtól hallottam róla először, noha ő korántsem volt Szabó Dezső rajongó, társadalmi helyzete, lelki alkata, gondolkodása igencsak távol esett az író célközönségétől, illetve tábortól. Vagyis ő eleve valamiféle távlatból nézte – de könyvtárában ott voltak főművei, közöttük az egyik könyvhéten megjelent, neki dedikált *Ludas Máttyás* füzet is. *Az elsodort falut* sem azzal adta a kezembe, hogy abban megtalálom a magyar sorskérdések megoldásának receptjét, vagy hogy az lenne a XX. századi magyar regényirodalom csúcsa. Nem: csak azt mondta róla, hogy e könyv ismerete nélkül nem érthető meg a XX. század magyar történelme. Tökéletesen igaza volt, és azt hiszem, innen kell közelítenünk műveihez.

Ezúttal a mű, művek szóra külön is föl kell hívnom a figyelmet: azokat ugyanis már az író életében gyakran háttérbe szorította Szabó Dezső mítosza. Azt hiszem, nincs író, akinek vitriolos megjegyzéseiről évtizedekkel halála után is legendák keringenek, akinek híres passzusai az ő néhány mondatához hasonlóan váltak volna közkinccsé, az irodalmi folklór részévé. Gondolok itt olyan kijelentésekre, mint pl. arra, hogy „a Himnuszt sem lehet so-kaig üres gyomorral énekelni”, vagy hogy „a zseni sírján dudva és barátok teremnek”.

Ez a műveit nem olvasók körében való jelképes ismertség ugyan megőrizte nevét- emlékét, de el is torzította az örökségéhez való viszonyt. Írásai évtizedeken át nehezen voltak hozzáférhetőek, hagyatéka kívül maradt a szellemi örökség azon részén, amelynek megismerését az irodalomtörténet művelőinek a pártállami kultúrpolitika által támogatott köre kötelezőnek vagy illendőnek tekintette, alaposabb vizsgálatáról nem is beszélve (kivéve ebből a szabadalmaztatott bírálók körét).

Az életmű így valami félillegalitásba szorult, utalni rá intellektuális nyelvöltögetésnek vagy provokációnak számított, még lábjegyzetek formájában való említése is inkább fekete pontokat, mint elismerést vont maga után.

Ez a helyzet kedvezett annak, hogy maga az író mint személy még utókorában is sokszor az elhallgatott mű fölé kerüljön. Erdemes erre két írott példát idéznünk. Az egyik: Fülep Lajos (aki 1919-ben kegyetlenül éleslátó kritikát írt *Az elsodort faluról*) Kner Imrének a hatvanas években kiadott levelezésével kapcsolatban annak a véleményének adott hangot, miszerint a holocaust áldozatává lett nyomdász emlékének meggyalázása, hogy a kötetben megtalálhatók Szabó Dezső levelei is. Mégpedig azért, mert az író a húszas években jobboldali rohamosztagokat vezetett zsidóverni a pesti egyetemre. (Meg kell jegyeznünk, hogy a szóban forgó levelek valóban irodalomtörténeti értékűek: Szabó Dezső Knerrel szerette volna kiadni *Az elsodort falut*, és kéziratát el is juttatta hozzá, és ennek nyomán kiderül, hogy a zsidósággal kapcsolatos álláspontja már ekkor magyarázatra szorult.)

Mármost: függetlenül attól, hogy 1919 őszén és rövid ideig azt követően Szabó Dezső valóban és menthetetlenül a szó morálisan is elfogadhatatlan értelmében antiszemita volt, arról Fülep említett közlésén túl nincs tudomásunk, hogy személyesen részt vett volna bármiféle atrocitásban. Ám Fülep megjegyzése csak azt bizonyítja, hogy eljutott hozzá Zengővárkonyba egy pletyka, amelynek elfogadására volt irodalmon kívüli késztetése. Fele-sege ekkor már a látványosan megtért Erdős Renée volt, akinek *A nagy sikoly* című, a kortársak számára szexuális forradalommal egyenértékű könyve éppen úgy botrányosnak számított, Szabó Dezső akkoriban sokakat irritálóan szókimondó erotikája. Erdős Renée megtéréséről Szabó Dezső igencsak szókimondó gúnnyal nyilatkozott, és sokan az írónő alakmását vélték felfedezni *Az elsodort falu* egyik figurájában, egy feminista hisztériában.

[*Műhely*]

Így tehát minden adott volt ahhoz, hogy Budapesttől távol élő Fülep fogékony legyen egy ismert szellemi tartalommal valóban alátámasztható híresztelésre, amelyet azonban ettől még nem kell hitelesnek tartanunk. Nemcsak azért, mert más források ezt nem erősítik meg, hanem, azért sem, mert nem illik be Szabó Dezső személyiségképebe, még 1919–20-as aktív antiszemita agitációja ellenére sem. Az író mindig a szavak embere volt, igazi filozopter a politikában. Személyében ugyanis nemcsak bátor nem volt, és nemcsak egy ilyen szerepvállaláshoz szükséges fizikai aktivitás hiányzott belőle, hanem mint igazi filosz, általában is írtózott a brutalitástól. Aligha vehetett tehát részt személyesen bármilyen fizikai erőszakkal járó támadásban. Egyébként a zsidó ellenes heccekkel, egyetemi kilengésekkel nem értett egyet, utóbb azokat el is ítélte, már csak azért is, mert az ő antiszemitizmusa nem faji természetű, hanem politikai jellegű volt. A nemzetek vagy fajok harcában amúgy sem konkrét személyek feszülnek egymásnak, és ideológiájának célkeresztjében nem kiszolgáltatott egyetemi hallgatók álltak, hanem az az 1918-ban és 1919-ben a hatalom csúcsára került zsidó értelmiség, amelyik szerinte szellemi és politikai értelemben kisiklatta a forradalmakban föltörő magyar érdekek kifejezését, megvalósítását.

De lássuk a személyével kapcsolatos legendaképződés másik, ellentétes értelmű irodalmi példáját! Darvas József a *Város az ingoványon* című, 1945-ös kötetének elején beszámol arról, hogy egy városzerte keringő pletyka szerint Szabó Dezsőt megölték a nyilasok. Ez a mendemonda azonban könnyen megcáfolható, és Darvas meg is írja, hogy a pletyka nem igaz. Ám Fülep állítása olyankor látott napvilágot, amikor megcáfolására nemigen nyílt mód, így az a levegőben maradt. (Most ne bonyolódjunk bele abba, hogy milyen mértékig jellemző a Szabó Dezső-képek kettősségére a két megalapozatlan állítás természetében kifejeződő ellentét.)

Ám a híresztelések *ténye* valóság tartalmuktól függetlenül jelzi, hogy Szabó Dezső nemcsak írásai és előadásai nyomán volt jelen az irodalmi és a közéletben, hanem legendáival is. Ezért a vele kapcsolatos állásfoglalások, ítéletek, előítéletek, megbélyegzettsége, rajongói ragaszkodása nem kizárólag művei interpretációjával függ össze, hanem, egy közhellyé koptatott mai kifejezéssel élve, a *Szabó Dezső-jelenségről* szól. Tekintve, hogy a pártállam idején lényegében tiltott olvasmányoknak számított, és értelmezni nem, csak elítélni volt szabad, életművének árnyalt elemzésére gyakorlatilag nem volt esély.

A helyzet jellemzéseként egy személyes adalék: e sorok írójával esett meg, hogy egyetemistaként, 1977-ben *Az elsodort* falu elemzésével szerepelt egy egyetemi tudományos diákköri konferencián. Előadása után egy kiállításon összefutott a szekció elnökével, aki jóakaratóan a következőket mondta neki: „a te előadásod volt a legjobb. De mi a fenét akarsz Szabó Dezsővel, ha fődíjat akarsz nyerni, válassz valaki mást!” A sors iróniája, hogy az azóta akadémikussá, napjaink egyik legtekintélyesebb tudósává vált irodalomtörténész egy újabb találkozás alkalmával amiatt panaszkodott, hogy Szabó Dezső életművével jószerint senki sem foglalkozik.)

Ez a sajátos helyzet, az elfojtás, a tényleges szakmai nyilvánosság hiánya, a hivatalosnak tekintett véleményektől eltérő álláspontok megjelenésének (egyáltalán: kialakulásának) lehető megakadályozása messzemenően hozzájárult a legendaképződés feltételeinek fennmaradásához. Időközben azonban egyre fogytak a hozzá személyesen is kötődő hívek – talán az ő kipusztulásuktól várta a hivatalosság a szellemileg föl nem dolgozott probléma megoldását. A számítás részben bevált, a legenda egyre haloványabb.

De az ilyen jelentőségű kérdések ellenére nem oldódnak meg maguktól. Igaz, eredeti formájukban halványabbak azok a konfliktusok, indulatok is, amelyek befogadásának történetében oly fontosak voltak. Ezért egyre aktuálisabbá válik műveinek a személyes

sugárzástól és elfogultságoktól mentes újraolvasása is, ideje megnézni, mond-e valamit, és ha igen, mit írói öröksége.

Az életmű megítéléséhez szükséges távlat tehát részben adott, bár Szabó Dezső némely kérdésvetése (elsősorban nemzeti aspektusai, faji szemlélete miatt, de ma is eretnekének ható bátorsága és szókimondása okán is) változatlanul politikai botránnykó. Aminek okai közt ott van azoknak a kérdéseknek föltáratlansága vagy éppen szőnyeg alá söprése, amelyek a Szabó Dezső életműnek is kritikus pontjai. Attól azonban, hogy e sajátos szellemi árukapcsolás (pontosabban: kapcsolódás) lehetősége megteremtődött, még nem volt szükség szerű, hogy létre is jöjjön. Sőt: Szabó Dezsőnek örökségének éppen arra volna szüksége, hogy ebből a kontextusból kiszabaduljon: másként soha ki nem tárgyalt pörében nem lehet az igazsághoz közelebb kerülni.

Pedig erre nagy szükség volna. A magyar irodalom-, eszmetörténet változatlanul túlságosan függ a politikatörténettől – esetenként jobb volna, ha a politikát próbálnánk az irodalom és az eszmék felől közelíteni (ez eddig csak Eötvös Józsefnek – *A XIX. század uralkodó eszméi* – sikerült).

Szabó Dezső életműve az utókor számára a legtöbbször politikai jelentésében, jobb esetben az előbbivel szoros összefüggésben a közgondolkodásra gyakorolt hatásával jelenik meg. Ez ugyan nem alaptalan, de elemzése korántsem redukálható politika- vagy mentalitástörténeti olvasataira. Egészében azoknál jóval több, és különösen annál a leegyszerűsített értelmezésnél gazdagabb, színesebb, távlatosabb, amelyben egyfelől szinte kizárólag a zsidósággal kapcsolatos nézetei, azok hatása, változásai jelennek meg; másfelől a keresztény kurzus és az asszimiláció másik súlypontjaként jelentkező sváb-német térfoglalás bírálata, s mindkettővel összefüggésben a magyarság önérvényesítésének programja a meghatározó leszűkített értelmezésekkel szemben tartom kívánatosnak a mű valamennyi vonulatára való figyelmet, vagyis – ám legyen – a Szabó Dezső-jelenség újra (először) értelmezését.

E feladat teljesítését nehezíti, hogy a Szabó Dezső probléma háttere, az író működésének eszme-, politika- és köztörténete nagyon sok jellemzőjét tekintve tisztázatlan, és ami még rosszabb: a tisztázottnak tekintett összetevőiben is akad bőven bizonytalanság.

Az értelmezés gondjainak kezdetén azonban az életmű filológiai értelemben vett föltáratlansága áll, így elsőként az, hogy csak roppant nehézkesen hozzáférhető az alapszövegek. Jellemző, hogy utolsó két évtizedének apróbb írói művei, karcolatok, nem politikai természetű kispublicisztikák soha nem jelentek meg kötetben, és ma is periferikus lapokban rejtőznek. Ennek hátterében is az áll, hogy az író munkái iránti figyelemben a politikai szempontok minden más közelítési módnál erősebbek voltak. Ám amikor maguknak az eszmetörténeti és esztétikai háttérkutatások mögött is túlzottan erősek a napi politikai hatások, amikor a tárgyszerűséget torzítja a pártpolitikai feszültségekre sandító, az ideológiai megfelelés szempontját is érvényesítő szándék, akkor nehéz kitörni a megszokás szemléleti csapdájából. Másodszor: recepciójának, befogadásának, visszhangjának, hatásának története mélységében és szélességében ugyancsak föltáratlan. Végül pedig tisztázatlan, hogy miként helyezhető el mindez a mai ismereteink rendszerében, a ma létező irodalmi kánonokban (vagyis a különböző értékrendekben).

Ehhez nemcsak az életművet kell kiszabadítani az író árnyékából, hanem kora szellemi életének kutatását is a politika és a politikatörténet nyomása alól. De ezután sem lesz könnyű dolgunk, mert a műnek megvannak az önárnyékai, és maga is hozzájárul az értelmezés redukciójához vagy töredezettségéhez.

Alapvetően két okból. Az egyik az a belső története szempontjából döntő jelentőségű esztétikai és ideológiai irányváltás, amely az I. világháborút követően Szabó Dezső életútjában alapvető változást hozott. Ez egyébként alapjaiban változtatta meg műfajait és

[*Műhely*]

olvasóinak körét is. (Meg kell azonban jegyezni, hogy ez a „fordulat” korántsem volt olyan éles, mint amilyennek az első pillanatban látszik, hiszen Szabó Dezső korábbi műveiben, gondolkodásában rendre felbukkannak azok az érzések, indulatok, eszmék, amelyek a világháborús összeomlás és az azt követő forradalmak és ellenforradalom nyomán kialakult helyzetben a korábitól radikálisan különböző jelentést kaptak.)

A híres, Tisza Istvánhoz intézett nyílt levelével országosan ismertté vált pályakezdő tanár a polgári radikalizmus köreihez *csatlakozott*, és annak orgánumaiba – *Huszedik Század, Nyugat* – írt. E közegbe ágyazva mondandóját az adott szellemi koordinátarendszerben értelmezték – még azt is, ami onnan kifelé mutatott. Ám a kommün után, amely nemcsak a kommunisták, hanem végső soron a polgári radikalizmus és általában *minden*, a magyar társadalom gyökeres megújítását szorgalmazó csoport vereségét, sőt létalapjának összeomlását is jelentette, már egészen más szellemi erőtér alakult ki. 1919 őszére Szabó Dezső pedig már nemcsak szakított korábbi elvbarátaival, hanem szembe is fordult velük. És ekkor, az egyszerűség kedvéért egyszerűen ellenforradalminak nevezhető csoportok közegében Szabó Dezső gondolatrendszerének azok az elemei homályosultak el, amelyek korábbi szellemi környezetéhez kötődtek. Ezért látszott úgy, hogy mindenestül szembefordult azokkal az értékekkel, amelyeket korábban oly elszántan hirdetett, és a progresszió által képviselt valamennyi értékkel szemben ekkor már nem csak szellemi harcot folytató csoportokhoz *társult*. (Kötődésének különbözőségét nem a szóismétlés kerülése érdekében jelölöm a *csatlakozás* és a társulás szavakkal, hanem a kapcsolat jellegét akarom megkülönböztetni.)

A fordulat sok egyéb mellett műfaji téren is döntő változásokat hozott az életműben. A korábban uralkodó irodalom- és művelődéstörténeti esszék helyére a közírás műfajai, a publicisztika funkciójában megjelenő tanulmányok váltották. Ezek a szó szoros értelmében műfajilag aligha sorolhatók be: a szokásos zsnál-publicisztikánál átfogóbbak és mélyebbek, az esszénél, tanulmánynál azonban kisebb merítésűek, nem áll mögöttük mély szakmai háttér. Bázisuk elsősorban az író korábban megszerzett, rendkívüli műveltsége és társadalmi érzékenysége. Az író működésének súlypont áthelyezésével megváltozik közönsége is. Korábban az elit értelmiség egy kis csoportja előtt szerepelt, ettől kezdve jóval szélesebb közönséghez szól. Korábban szellemileg egyenrangúnak ugyan el nem ismert, de mégis tényezőnek tekintett elvbarátoktól el kellett viselnie ellenvetéseket és kritikát. Ez sértette, de hasznára vált. '19 őszétől azonban olyan nyilvánosság elé lépett, amely fenntartások nélkül rajongott érte. Ez elbűvölte és tönkretette: közönsége elismerése és rajongása tudatában minden, az övétől különböző nézetben ellenséges törekvést látott.

Eközben korábban nemcsak számára ismeretlen, hanem élesen el is utasított társadalmi körökbe is bejáratos lett (társaságban egy ízben még Horthy is fogadta). A hatalom ilyen kísértésének ellen tud állni, de a hiúságnak nem.

„Az egyik íróból mű lesz és megmarad, a másiktól élet, és fölszívódik más életekbe” – írta Németh László, abban a tanulmányában, amely mindmáig talán a legjobb rövid összefoglalása a Szabó Dezső problematikának. Ugyanitt írta azt is, hogy „Ady verte fel bennünk az emberséget, de Szabó Dezsővel küzdöttünk világnézetért”. Valakivel küzdeni azonban kettőt jelent. Azt hogy vele válllvetve, és azt, hogy ellenében, hogy meg kellett küzdeni vele. Szellemi értelemben azonban a két jelentés nincs is olyan távol.

Összefüggésben azzal, hogy ennek az előadásnak a címe az, hogy *Az egész Szabó Dezsőért*, azt kell mondanom: számomra Németh mondatának mindkét értelme fontos. Éppen azért, mert egyáltalán nem volt tipikus az, ahogyan Németh László olvasta Szabó Dezsőt. Egy zseni könnyen hajolhat arra, hogy azt is meglássa valamiben, ami nincs ott. Németh Szabó Dezsőben önmagát is olvasta, de amit meglátott műveiben, az ott is volt benne. Ám amit ő meglátott, azt mások már nem vagy alig érzékelték.

És Szabó Dezső a maga felnevelő közegei, az Eötvös Kollégium és a *Nyugat* köréből kiszakadva, a húszas évektől már nem a hozzá hasonló tudású és kvalitású közegben szólalt meg. Ez pedig azzal a következménnyel járt, hogy olyanok rajongták körül, akik nem értették, és akik pedig érthették volna, kevés kivétellel elfordultak tőle. Ezzel a helyzettel, az ebből fakadó veszélyekkel nem tudott megbirkózni. Pedig, elvben legalábbis, tisztában volt vele. Pontosabban: ő maga írta a voltaképpen egész írói pályafutásának elvi előlegzését adó *Az irodalom mint társadalmi funkció* című tanulmányában a következőket: „Adj egy varrólány, egy nyomdász, egy megyei tisztviselőkezebe egy fércregényt: Féval vagy Ohnet valamelyik ipartermékét, és azután Hugo vagy Tolsztoj valamelyik remekét: a lelki folyamatok, a hatások, amelyeket ezek az igen különböző értékű művek ki fognak váltani bennük, körülbelül azonosak lesznek. Szánalmat, gyűlöletet, haragot, undort etc. fognak érezni aszerint, ahogy életérdekein s az uralkodó társadalmi pszichén át látják a mesét és alakjait. Mert [...] minél alacsonyabb fokán áll a műélvező a műveltségnek, esztétikai érzéseiben annál több a praktikum, a mű hatása annál inkább az élet, az átélt élet valóságát teszi ki” (51). Mármost mit jelent ez akkor, amikor nem egy regényről, hanem valamilyen politikai-ideológiai szöveg olvasatáról van szó? Pontosán azt, ami Szabó Dezső befogadásában végzetessé vált. Vagyis: olvasója a maga értelmi, műveltségi stb. szintjének megfelelően tudja megérteni, a maga világának megfelelően fogadja be. Így a közvéleményben nem az a kép jelenik meg egy alkotóról, amit a művei, hanem amelyet az olvasatai határoznak meg.

A befogadás ugyanis, ahogyan ezt Szabó Dezső pontosan látta, nem pusztán az alkotótól és alkotásától, hanem – döntően! – a befogadó képességeitől, felkészültségétől függ. És ennek ellenére is besétált a népszerűség keresésének és elfogadásának zsákutcájába, ahol annak a közegnek szolgáltatta ki művei zömét, amelyet a háború és az elvetélt forradalmak utáni elembertelenedés, erkölcsi züllés, frusztráció, kilátástalanság, a nyomorúság miatti bosszúvágy stb. határozott meg. Ezt nem menti, bár magyarázza, hogy Szabó Dezső maga is megszenvedte a kor traumáit. (Sőt, másoknál súlyosabban, mert a frusztráció a lényeglátás négyzetével növekszik.) Ezért maradt rejtve előtte, hogy annak a szellemi sívárságnak szónoka lett, amely elől korábban a *Nyugathoz* menekült, és amellyel korábban éles szellemi harcban állt. Ezzel tragikus módon ki is szolgáltatta művét a legfelszínesebb és legalantasabb értelmezésnek, és így mi sem került távolabb befogadásától, mint a Németh László-i zsenialitás és lényeglátás.

Minderre akkor került sor, amikor a szellem jobbainak többsége hallgatásra kényszerült (amiben Szabó Dezső saját magatartásának igazolását láthatta). Ebben a közegben aratott hangozó diadalért máig keserves árat kellett fizetnie: azt, hogy munkássága egészének megítélésében ennek az amúgy igen rövid korszakának társadalmi fogadtatása lett meghatározó.

Ezt az értelmezést erősítette, hogy a jobboldallal olyan látványosan már nem szakíthatott, mint ahogyan hátat fordított annak a közegnek, amelyben 1918-ig mozgott. A történetek után ugyanis egykori szellemi és harcos társaihoz nem volt visszaút, csak a senki földjére menekülhetett – amit korábbi eszmetársai legfeljebb kárörömmel fogadtak, de nem tekintették megtérésnek.

Ebben a helyzetben, az önkirekesztés állapotában Szabó Dezső csak magára számíthatott. Az a felfokozott ego, az a zsenitudat, ami gyakran riasztó nagyvási hóborttá vált, nemcsak kóros személyiségvonás volt, hanem a megrendült ember lelki önvédelme is. Mindenesetre a későbbiekben ez tovább erősítette elszigeteltségét, és nagyban hozzájárult, hogy írói szempontból pályaképe két korszakra tagolását indokoltan tartjuk.

Ezt a két korszakot nemcsak 1919 ősze választja el, hanem az életét meghatározó mű, az irodalomban társadalmi funkciót látó író kiugró teljesítménye: *Az elsodort falu* is. A re-

[*Műhely*]

gény esztétikai megítélése ezúttal mellékes kérdés. Ez a regény annak az irodalomfelfogásnak a műre váltása, amit Szabó Dezső a tízes évek elején fogalmazott meg. Bizonyos szempontból tehát nem meglepetés. És mégis az: mert szépíróként korábban nem mutatott fel olyan műveket, amelyek pályájának ezt a váratlanul előrobbanó alkotását megelőlegezték volna. Ne felejtjük el: egy háromkötetes, szereplők, jellemeik, helyszínek, kérdéskörök sokaságát fölvető, epikai értelemben is épkezláb, a valóság folyamataihoz kapcsolódó regény megírása technikai szempontból is rendkívüli feladat. És ezt a feladatot Szabó Dezső a korai szecessziós-szimbolikus elbeszélések, egy halálígézetű, túlburjánzó, megoldatlan és megoldhatatlan regénykísérlet után teljesíteni tudta. *Az elsodort falu* talán még legelfogultabb rajongói szerint sem a magyar regényírás világraszóló esztétika bravúrja. De nyelvilag, világa megteremtésében, lélektani és társadalmi vonulatában elfogadhatóan megoldott, egy-két jelenetsorában, alakjában önmagában véve is emlékezetes regény.

Egyáltalán nem azért született, mert szerzője az írói céh elismerésére pályázott, vagy szakesztétikai szempontból dicséretes művet kívánt alkotni. Hogy mi volt Szabó Dezső célja, az nyilvánvaló: társadalmi érvényű cselekvés, ahogyan azt *Az irodalom mint társadalmi funkció* című tanulmányában 1911-ben általánosabb programként megfogalmazta. Például így: „Az irodalom [...] mintegy magára gondolása, tudata a történelmi, a társadalmi életnek.” Vagy, alaposabban kifejtve: „Az irodalom kezdeményező hatását így lehetne összegezni: az író szuggeráló típusokkal és mesével felébreszti az egyénben azt a tudatot, hogy életérdekével egy nagyobb közösség tagja. Megsejteti vele azon általános hiányokat és követelményeket, melyeknek egyéni bajai folyományai. Emotív úton beidegzi a közpszichébe azt a pár ideát, melyek az elkövetkező társadalmi kialakulás első rugói [értsd: mozdító]. Szóval megteremtí az új kialakulásához szükséges szociális [értsd: társadalmi, közösségi] hitet. Mert a nagy közösségekben mindig egy hiszekegyet találunk, mint legvégső lelki irányítót.”

Talán érdemes megjegyeznünk: ez az irodalomfelfogás, minden hasonlósága ellenére nem a kommunista irányirodalom, az irodalomnak mint az osztályharc eszközének elvével rokon. Szabó Dezső gondolkodásában ez a XIX. századi magyar irodalmi és nemzeti újjászületésének ismeretéből elvont következtetés, mögötte olyan bizonyító példák állnak, mint Eötvös József regényei – melyekről *A falu jegyzőjét* a magyar irodalom legnagyobb eseményének nevezve kitűnő tanulmányt írt – és a gyermekkorát meghatározó, egész életében büszkén hirdetett Jókai-élmény.

Az elsodort falu számtalan közvetlen, irodalminak nem mondható, sokkal inkább vezércikkyszerű eszmefuttatást, társadalomjellemezést-bírálatot, programbeszéd-töredéket görget epikai medrében. Emiatt íróját kedvtelve marasztalták el a tiszta irodalomra esküdt kritikusai. De vajon tényleg idegen testnek számítanak az ilyen természetű szövegdarabok a regényben? Egyáltalán nem. Csak néhány példát hozva erre: Tolsztoj *Háború is békéjének* epikai kibontakozását megannyi filozofikus fejtegetés akasztja meg, Roger Martin du Gard *Thibault család*ájában a regény történeti vonulatában epikai szerepet kaphatnak kifejezetten vezércikkbe kívánczó fejtegetések mint a szereplők gondolkodásának a cselekményt befolyásoló elemei. S akkor mit mondjunk a *Varázsbegy*ről, amelyben a történet rendszeresen és hosszasan szünetel csak azért, hogy hősei kimerítő filozófiai vitáikkal közvetítsék Thomas Mann világnézeti vívódásait?

Vagyis Szabó Dezső regényének szerkesztési, koncepcionális elemeit önmagukban aligha kárhoztathatjuk. Ismerve azonban *Az elsodort falu* publicisztikába és tanulmányba kívánczó szövegrészeinek gondolati (sőt politikai) tartalmát, már sokkal aggályosabb a helyzet. És ez fölkelti annak gyanúját, hogy az esztétikai kifogások jelentős részben nem a művészsígre vonatkoznak, hanem a világnézeti fenntartások kifejezései.

Az eddigi, inkább csak a probléma bonyolultságát jelző, mintsem feltáró megjegyzések annak a tézisnek az előkészítését szolgálták, minthogy az egész Szabó Dezsőhöz közelítés rendkívül sok, más írók esetében többnyire nem jelentkező nehézséget támaszt. Mindegyik a különböző időszakokban tett, első pillantásra ellentétes természetű állásfoglalások egységbe rendezése okoz gondot.

E feladatot a szakirodalom többnyire úgy igyekszik inkább elhárítani, mint megoldani, hogy Szabó Dezső irányváltásait köpönyegforgatásnak, ideológiai szélkakasságnak és más, kevésbé hízelgő módon jelzett változékonyságnak minősíti. Ez azonban alighanem túl egyszerű megoldás. Az írói és gondolkodói életműveket jobbra nem konjunkturális megfontolások határozzák meg, s a szellemi divatok követésében is érvényesülnek mélyebb törvényszerűségek. A mégoly szeszélyesen indázó életművek mélyén is hat valamiféle következetesség, az éles váltások inkább azt jelzik, hogy az adott pályaszakaszban az egymással gyakran nem egy irányba ható, és önmagukban is mindig sok ellentmondást hordozó lelki és szellemi folyamatok melyike, melyik oldala kerül előtérbe. Eközben, az esetleges látványos változások ellenére is lehet a mögöttük levő értékrend nagyon is egységes, melynek prioritásai alig változnak, s az alkotó minden felszíni irányváltás ellenére következetesen ragaszkodhat végső ideáihoz.

Azt hiszem, Szabó Dezső esetében is egy ilyen folyamat rekonstrukciója az elemző feladata. Ehhez azonban a szokásos, az életutat kronologikusan követő, a műveket egymásutániségükben áttekintő módszer, vagyis a hagyományos monográfia modellje aligha alkalmas.

A mű belső folytonosságának megragadására célravezetőbb lehet, s ezzel az életmű egészének áttekintéséhez is hasznosabb, ha azt az egészén pályaképen áthúzódó legfontosabb motívumokra, tematikus blokkokra figyelve tekintjük át. Szabó Dezsőre vonatkoztatva például a következő nagy egységek áttekintése vezethet közelebb az életmű belső törvényeinek feltárásához:

- ember- és kultúráképe;
- a faj és a nemzet fogalmának, helyének változásai;
- irodalomfelfogása, magyar irodalomtörténete;
- társadalomelmélete;
- ideológiája: antikapitalizmus, a szabadverseny bírálata; antiliberalizmus, politikai katholicizmus;
- a harmadik út problémája;
- politika- és demokráciaképe;
- a magyar nemzetkarakter és a sorskérdések;
- az asszimiláció kérdése;
- „zsidókérdés” és antiszemitizmus;
- forradalomfelfogása;
- a dualizmus korának és rendszerének bírálata;
- nemzeti polgárosodás és modernizáció; a parasztság problémája és a középosztály megújítása;
- szemben az ellenforradalmi rendszer bírálata;
- a magyarság geopolitikai helyzete, németellenesség;
- programjavaslatai.

A listát nyilván lehet még bővíteni, esetleg összevonni némely tételét. Az azonban biztos, hogy így közelítve a műhöz sokban a ma élő Szabó Dezső képektől lényegesen eltérő eredményekhez jutunk.

És erre nagyon nagy szükségünk van. Borbándi Gyula idézett valahol egy történést, aki szerint az 1943-as Szárszó, az ottani felszólalások (különösen Németh Lászlóé) ismer-

[*Műbely*]

te nélkül nem lehet megérteni 1956 törekvéseit. Ehhez nyugodtan hozzátehetjük: Szabó Dezső nélkül pedig nem lehet megérteni az akkori, az egykori Szárszó gondolkodásmódját, szellemi polarizációját. Amiből nemcsak a formális logikai szabályok szerint adódik a következtetés, hogy Szabó Dezső beható ismerete nélkül hiányosak az '56 háttéréről alkotható ismereteink, és emiatt nem alkothatunk hiteles képet a XX. századi magyar irodalom-, eszme- és politikatörténet egészéről sem. Nem azért, mert minden tőle függött vagy rajta múlt volna, hanem azért, mert életművének (önértékén túl) a kor egészéről alkotott képeket illetően indikátor szerepe van. Hamis és torz minden olyan áttekintés, amelynek rendszeréből kimarad, illetve amelyikbe nem illeszthető be elfogadhatóan. Vagyis az egész Szabó Dezső ismerete nélkül még mai valóságunkkal sem tudunk felkészülten szembenézni.

